

керівники піклувалися про піднесення національної свідомості мас. Не випадково М. Пижов підбадьорював повсталих земляків словами: «Так, батьки, не померла ще Україна! Усім народам Росії завоюємо свободу» (с. 54). Подібні заклики селяни чули і від Г. Безвіконного, якого автор чомусь називає започиним з поліцейських донесень визначенням «підпільний адвокат» (с. 39).

При розгляді питань соціально-економічного розвитку Росії дослідник, на нашу думку, певною мірою абсолютизує недоліки і не помічає позитивних результатів реформи 1861 р. Він обмежується зауваженням, що це, «безумовно, видатна подія середини ХІХ ст., значення якої для економічного розвитку країни важко переоцінити» (с. 7). Приблизно те саме можна сказати і щодо авторських підходів до оцінки аграрної реформи П. Столипіна.

Заслужувала на ґрунтовніше висвітлення й дальша доля активних учасників сорочинського повстання. Зокрема, на жаль, період бурхливих революційних подій 1917—1920 рр. зовсім випав з поля зору автора. Натомість у книзі наводиться (хоч і невеликий за обсягом) фактичний матеріал про сталінське свавілля у Великих Сорочинцях: антикуркульську кампанію 1929—1930 рр., внаслідок якої було конфісковано землю і реманент навіть у господарствах, які за дореволюційними показниками можна було б віднести до категорії... бідняцьких; штучний голодомор 1933 р., який забрав життя у 1200 сорочинців; загибель понад 30 осіб, заарештованих під час полювання на «ворогів народу» 1937—1938 рр.

Анахронізмом виглядають авторські загальники на кшталт «дворянсько-буржуазні ідеологи», «окремі радянологи Заходу», «сучасні буржуазні ідеологи Заходу» тощо (с. 15, 18 та ін.). Сьогодні такі рудименти надмірно ідеологізованої конфронтації наукових підходів та оцінок негативно впливають на рівень високопрофесійного дослідження М. А. Якименка. Безперечно, воно приверне увагу багатьох читачів, які цікавляться історичним минулим України, а їх число значно зросло в час корінних перетворень соціально-економічного і політичного життя радянського суспільства.

В. Г. САРБЕИ (Київ), О. М. ФЕДЬКОВ (Київ)

Одержано 24.10.90.

В. М. Зубарь, Ю. В. Павленко.

Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси.

Киев. : Наук. думка, 1988.— 208 с.

Останнім часом значно підвищився інтерес учених-суспільствознавців до проблеми виникнення й поширення християнського віровчення. Цікава в цьому зв'язку і спроба аналізу, проведеного В. М. Зубарем та Ю. В. Павленком у рецензованій книзі.

Автори поставили за мету прослідкувати історію поширення християнства, яке поступово трансформувалося і дедалі відходило від своєї первісної форми з первинних східно-середземноморських центрів свого зародження через грекомовне населення південного й південно-західного побережжя Криму до слов'ян Середнього Подніпров'я і далі, по всіх землях Давньоруської держави. Характеризуючи процес залучення до нової релігії населення того чи іншого регіону, автори висвітлюють його історію, віровчення й духовну культуру в цілому.

Внаслідок цього книга сприяє узагальненню й конкретизації типів світорозуміння та орієнтації історичної епохи. Головна увага авторів

зосереджена на розгляді двох взаємозв'язаних проблем. Перша з них — утвердження християнства в Херсонесі Таврійському, древньогрецькому місті на території сучасного Севастополя, що тривалий час перебував під владою Рима та Візантії, і в епоху раннього середньовіччя був провідником візантійського впливу на півдні Східної Європи. Друга — проникнення та поширення християнської релігії у східнослов'янському середовищі, насамперед, Києві та найближчих до нього середньодніпровських міст, споконвіку пов'язаних з населенням побережжя Криму торговлею по Дніпру, а потім і в інших областях Давньоруської держави. Розв'язання кожної з двох названих проблем супроводжується попереднім розглядом деяких інших, органічно пов'язаних з ними. Наприклад, становлення монотеїзму в процесі греко-східного ідейного синтезу епохи еллінізму, етногенез народів індоєвропейської мовної групи (зокрема слов'янських), структура язичницького пантеону праслов'ян тощо. Висвітлюючи дискусійні теми зрозумілою для широкого читача мовою, автори водночас пропонують в цілому досить обгрунтовані й переконливі гіпотези для їх позитивного розв'язання.

Спираючись на численний археологічний матеріал, нагромаджений протягом останніх десятиріч, В. М. Зубар і Ю. В. Павленко досліджують процес поширення та утвердження християнства в Херсонесі Таврійському. Згідно з церковною традицією остаточний перехід від однієї віри в іншу відбувся під час правління імператора Костянтина, ніби-то в 325 р. Однак археологічні дані не дають ніяких підстав вважати, що в той час значна кількість міських жителів наверталася до християнства. За часів Костянтина процес поширення цієї релігії в Криму тільки починався, тоді як його завершення, в цілому, можна віднести до епохи правління Юстиніана I, коли в Херсонесі у масі споруджувалися великі базиліки. Через це автори пропонують розглядати процес запровадження християнства на південному узбережжі Криму як довготривалий і суперечливий. На їх думку, він розпочався в перші десятиріччя IV ст. і охопив не менш як два століття. Найважливішою передумовою цього процесу було формування релігійного світогляду в грекомовному середовищі серед жителів північнопричорноморських міст в елліністичний і римський час.

Розглядаючи питання християнізації Русі, автори насамперед докладно обгрунтовують думку про те, що наприкінці I тисячоліття н. е. східнослов'яни, особливо жителі Середнього Подніпров'я, в економічному, соціально-політичному й культурному відношенні об'єктивно дозріли для відмови від язичництва і сприймання принципово нових релігійних ідей. Тривалий час існувала думка про те, що у запровадженні християнства були зацікавлені пануючі класи, тоді як прихильні до язичництва маси простого люду чинили цьому опір. Цій «чорно-білій» трактовці подій автори протиставили ідею про те, що християнство в епоху свого проникнення на Русь мало і прихильників, і противників як в середовищі пануючої верхівки, так і широких народних мас.

У рецензованій книзі значна увага приділяється аналізу соціально-економічних причин утвердження нового віровчення та виявлення тих суспільних сил, які сприяли чи, навпаки, перешкоджали реалізації даного процесу. Автори показують, що прийняття нової релігії кожним народом було, у кінцевому підсумку, визначено не з волі чи вибору окремих історичних діячів, як це ще стверджується у працях деяких церковних письменників, а докорінними змінами в характері суспільних відносин.

Варто звернути увагу і на джерелознавчу базу праці та її історіографічне значення. Монографія В. М. Зубаря і Ю. В. Павленка відзначається комплексним розглядом археологічних даних і свідчень писемних джерел, не завжди повних і нерідко суперечливих, у контексті розуміння загальних соціально-історичних закономірностей розвитку культур стародавніх і середньовічних народів.

Практично усі питання, що піднімаються в книзі, так чи інакше обговорювалися на сторінках наукових видань, у тому числі спеціальних досліджень її авторів. Однак проблема поетапного поширення християнства від Східного Середземномор'я по території Східної Європи на ґрунті використання практично всіх категорій джерел ставиться і в цілому успішно розв'язується вперше. При цьому сприйняття Руссю християнства показано не просто на широкому фоні історичних подій раннього середньовіччя. Безумовно заслугою авторів є виявлення та аналіз розстановки соціальних сил, які сприяли чи, навпаки, перешкождали поширенню нової релігії. Сказане відноситься і до подій у Херсонесі, і до епохи утвердження християнства на Русі.

Щодо недоліків рецензованої праці. Вони мають місце, головним чином, через прагнення авторів «осягнути неосяжне» — в обсязі однієї монографії охопити майже всі питання, пов'язані з такою вельми широкою темою. Захоплюючись побічними сюжетами (особливостями древньосхідних культів чи орфізму, історією праслов'ян до часів Київської Русі тощо), дослідники інколи далеко відходять від свого головного завдання. Водночас, висвітлюючи питання християнізації Русі, варто було б більше уваги приділити північним землям — Новгородській, Смоленській і, особливо, Володимиро-Суздальській. Неясною для читача залишається і доля нової релігії в Криму, зокрема в Херсонесі—Херсоні. Після часів походу Володимира автори втрачають до цього міста всякий інтерес, а між тим воно продовжувало існувати ще протягом чотирьох століть.

Рецензована книга заслуговує на такий докладний аналіз, тому що спонукає читачів до роздумів.

Е. В. КОТОВА (Київ)

Одержано 06.02.90.

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1990 р.)

Научные труды по истории КПСС: Республиканский межведомственный научный сборник. Вып. 162. В. И. Ленин и история заграничных организаций РСДРП. Киев. Б а т ю к В. С. В. И. Ленин и берлинская группа «Искры» (1900—1903 гг.); Т р о ф и м о в и ч В. В. Сотрудничество искровцев и польских социал-демократов в эмиграции (1900—1903 гг.); М о р о к о В. Н. Деятельность большевистской эмиграции по отправке в Россию партийных кадров (1903—1905 гг.); К о л о м о е ц Ю. И., Ш л я х о в А. Б. Большевистский центр в Женеве и восстание на броненосце «Потемкин»; Ч е р н е н к о А. М. В. И. Ленин и львовская группа содействия РСДРП; К о ш е л ь В. И., Щ е р б и н а А. А. Берлинская миссия А. М. Горького; Б о н д а р е в с к и й А. В. Сотрудничество В. И. Ленина, заграничных большевистских групп с Международным социалистическим бюро II Интернационала; С в а л о в А. Н. Международное социалистическое бюро: из истории солидарности с революционной борьбой в России; Г р е б е н н и к Г. П. Борьба большевистского центра во главе с В. И. Лениным против фракционной каприйской школы; П а в л о в с к и й Б. С. Из истории издания большевиками-эмигрантами журнала «Радуга»; Б о с т а н С. К. Деятельность большевиков среди российских рабочих-эмигрантов в 1908—1917 гг.; З а р у б а В. Ю.